

UOT 72:[69+658.2]

Anar Şahbaz oğlu İbrahimov
Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi
E-mail: ibrahimov.11.09.97@gmail.com

SIYƏZƏN ƏRAZISINDƏ YERLƏŞƏN İSTEHKAMLARIN TARİXİ XARAKTERİSTİKASI

Xülasə: Bəşər tarixində edilən istilaların qarşısının alınması üçün istifadə olunan ən effektiv yollardan biri tikilən müdafiə sistemləridir. Buna görə də dünyanın müxtəlif yerlərində böyük istehkamlara rast gəlmək olur. Azərbaycan ərazisi də yerləşdiyi coğrafi mövqeyin və təbii sərvətinin zənginliyindən irəli gələrək müxtəlif dövrlərdə yadelli hücumlarına məruz qalmışdır. Edilən hücumların qarşısının alınması üçün də ölkənin daha çox şimal bölgəsində böyük istehkam qurğuları inşa olunmuşdur. Bunlar arasında özünəməxsus tarixi ilə seçilən abidələr sırasında Beşbarmaq dağı (dağ ilə eyni adı daşıyan sədd), Gilgilçay səddi və Çıraqqala da mövcuddur.

Açar sözlər: Qala, müdafiə, hücum, xarakteristika, istehkam

Siyəzən Gilgilçay və Ataçay çayları arasında yerləşən şəhərdir. Qərbdə Böyük Qafqazın dağlarını, şərqdə Xəzər sahillərini görə bilərsiniz. Samur-Dəvəçi ovalığında yerləşən Siyəzən şəhərin düz yaxınlığından Samur-Abşeron kanalı da keçir.

Siyəzənin ətrafı qədim ticarət yollarının ərazisində yerləşir. Bununla belə, ərazi müxtəlif qədim memarlıq abidələri ilə zəngin olsa da, daimi yaşayış məskəni haqqında məlumat yoxdur. Siyəzən şəhər yaşayış məntəqəsi rayonun təbii sərvətlərinin, əsasən neft və qazın ortaya çıxması ilə bağlıdır, baxmayaraq ki, burada əhəng, gil və çınqıl yataqları da vardır. 1954-cü ilə qədər indiki şəhərin yerində kiçik bir kənd Qızıl-Burun adlanırdı. Siyəzən adı yerli əhalinin – tatların (Zaqafqaziya farslarının) dilindən götürülmüşdür. “Qara qadın” deməkdir.

Azərbaycanın şimal bölgəsində yerləşən Siyəzənin strateji coğrafi mövqeyə malik olması ərazidə bir çox müdafiə səddinə ev sahibliyi etmə zəminini yaradıb. Burada tarixi bir çox mistik rəvayətlərlə zəngin olan Beşbarmaq dağı (dağ ilə eyni adı daşıyan sədd), Gilgilçay səddi və Çıraqqala mövcuddur. Adları qeyd olunanlardan başqa isə Siyəzən ərazisində Pir Xəlil türbəsi, Şeyx Heydər türbəsi, Karvansara qalıqları və s. kimi ölkə və yerli əhəmiyyətli abidələr mövcuddur.

Siyəzən tarixi ilə bir o qədər sıx bağlı olan Beşbarmaq dağı özünəməxsus həm tarixi, həm də mistik xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Abidənin daşıdığı mahiyyəti daha yaxşı dərk etmək üçün regionun tarixi xarakteristikasına bələd olmaq olduqca vacibdir. Buna görə də Qafqazın qədim tarixinin keşməkeşli dövrü ilə bağlı çoxsaylı istehkamları arasında Xəzər dənizinin qərb sahilində Sasani dövründən qalma möhtəşəm abidələri çoxdan tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Xüsusi olaraq Azərbaycanın şimal sərhədlərini qoruyan müdafiə istehkamlarını qeyd edə bilərik. Onların arasında Beşbarmaq istehkamları, Gilgilçay səddi və ya Şirvan divarı və Dərbənd müdafiə kompleksi ən məşhurlarındandır.

Şərqi Qafqazda istehkam problemi Şərqi Avropa, Zaqafqaziya və Qərbi Asiyanın tarixi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xəzərin qərb sahili qədim zamanlardan bu üç bölgənin xalqlarının taleyində xüsusi rol oynamışdır. Məşhur Xəzər marşrutu – Cənub-Şərqi Avropadan Kiçik Asiyaya yeganə əlverişli yol və uzun əsrlər boyu köçərilərin məskunlaşdığı əraziləri qədim əkinçilik sahələri ilə birləşdirən beynəlxalq ticarətin ən mühüm yolu buradan keçirdi. Qafqazda yaşayanların bu ərazidə geniş hərbi-siyasi və ticarət-iqtisadi əlaqələri, artıq tunc dövründən bu bölgələrin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Dərbənddə son illərdə aparılan qazıntılar göstərdi ki, Qafqazın bu ən mühüm qapılarını nəzarətdə saxlayan Dərbənd keçidində ilk güclü istehkamlar məhz o dövrdə yaranıb və köçərilərin fəallığının əhəmiyyətli dərəcədə artdığı bir dövrdə yaranıb. İskit dövrünə aid Dərbənd mədəni yataqlarının stratiqrafiyası onu deməyə əsas verir ki, e.ə VII əsr yürüşü skiflərin Qərbi Xəzər dənizi vasitəsilə qədim Şərqə yeganə nüfuzu deyildi və görünür, onlar Dərbənd darvazalarından dəfələrlə istifadə etmişlər.

İskitlərin, sarmatların, alanların və Şərqi Avropa və Xəzər çöllərinin digər köçəri sakinlərinin dağıdıcı basqınları Yaxın Şərq və Zaqafqaziya hökmdarlarını Xəzərdə ən mühüm yerləri möhkəmləndirərək şimal sərhədlərini qorumaq yolları axtarmağa məcbur etdi. Onun hərbi-siyasi əhəmiyyəti Zaqafqaziyaya sahib olmaq uğrunda Roma-Parfiya müharibələri dövründə kəskin şəkildə artdı. Döyüşən tərəflər hərbi əməliyyatlarda köçərilərin müdafiə dəstələrindən geniş istifadə edirdilər.

Xəzərin qərb sahilinin rolu xüsusilə IV əsrin sonlarından daha da artmışdır. Tarixə nəzər salsaq görə bilərik ki, eradan əvvəlki zamandan başlayaraq yadelli işğalçıların Qafqaza geniş hücumu ilə əlaqədar olaraq bu ərazidə güclü müdafiə sisteminin qurulmasına ehtiyac yaradı. Güclü köçəri dalgaları buraya axışdı ki, onların etnik və siyasi nüvəsini Şimali Çin və Monqolustanın türkdilli tayfaları təşkil edirdi, əvvəllər Çin salnamələrində “Xiongnu” ümumi adı ilə tanınan və sonralar “hunlara” çevrilmişdir. Onların müəyyən bir hissəsi Dağıstana soxularaq onun sahiləni rayonlarında məskunlaşaraq burada paytaxtı “hunların şəhəri Varacan (Varaçan)” hesab edilən “hunlar çarlığı” yaratdılar. O vaxtdan Sarmat və Alan dəstələrinin

Dərbənd keçidi vasitəsilə Zaqafqaziyaya epizodik basqınları güclü köçəri birliklərin sisteməlik basqınları ilə əvəz olundu. Eyni dövrə Sasanilərin Qafqaza nüfuzunun əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi daxildir ki, bunun nəticəsində onun bir çox mühüm bölgələri ələ keçirildi və Şərqi Qafqazda Sasani İranının təsiri üstünlük təşkil etdi.

İki qüdrətli qüvvənin – böyük köçəri birlikləri və şimal sərhədlərini qorumağa çalışan Yaxın Şərqin ən əhəmiyyətli dövləti arasındakı şiddətli mübarizə Xəzər dənizinin qərb sahilində bir sıra təsirli istehkamların yaranmasına kömək etdi. Onların ən möhtəşəmi – Dərbənd 250 ildən artıqdır ki, tədqiq edilib, digərləri – Bərmək və Şirvan isə yalnız əsrimizin 20-ci illərinin sonlarında mütəxəssislər tərəfindən araşdırılıb. Bu iri istehkam abidələrinin tədqiqində xüsusi rol Bərmək və Şirvan istehkamlarının Sasani mənşəli olduğunu müəyyən edərək əsaslandıran və onların tikilməsini Dərbənd divarları ilə vahid sistemdə birləşdirən E.A.Paxomova məxsusdur. Buna əsaslanaraq E.A.Paxomov və başqa tədqiqatçılar Sasanilərin Şərqi Qafqazda mərhələli irəliləyiş sxemini irəli sürdülər və bu sxem “uzun divarlar” sisteminin qurulması ilə əlamətdar oldu. Bu sxemə görə Sasanilər cənubdan şimala doğru hərəkət edərkən ayrı-ayrı əraziləri zəbt etmiş və Xəzər ovalığını dənizdən dağlara qədər ən dar yerlərdə tamamilə bağlayan istehkamlar tikərək bu ərazidəki hakimiyyətlərini möhkəmləndirmişlər. Birinci mərhələ Bərmək istehkamlarının yaradılması ilə əlamətdar oldu, daha sonra Gilgilçay, yaxud Şirvan divarı ucaldıldı və nəhayət, Dərbənd müdafiə tikililəri tikildi.

Bu “uzun divarlar” sistemində ən cənub – Beşbarmaq istehkamları Beş-Bərmək (türk. – beş barmaq) dağının yamacında yerləşir, bu dağın qəfildən dənizə tərəf ayrılan hissəsi ilə dəniz sahilinə qədər olan məsafəsi 1,75 kilometrəndən çoxdur.

“Beşbarmaq səddinin V əsrin birinci yarısında Albaniya və Sasani dövlətləri tərəfindən, albanlar ilə hunlar arasında inşa edilməsi, 452-ci ildə hunlar tərəfindən dağıdılması ehtimal edilir. Sədd dağıdıldıqdan sonra yerində yenisi bina edilməmiş, əvəzində isə Gilgilçay boyunca Şabran müdafiə istehkamu inşa edilmişdi” [2].

İstehkamlarda bir-birindən 220 metr məsafədə, dağların ətəyindən dənizə qədər uzanan iki paralel qalalar mövcuddur. Daşdan tikilmiş möhkəm qala qərbdən istehkamları örtmüş, şərqdə isə sahil xəttinə yaxın divarlar köndələn qalalarla əhatələnib. Beşbarmaq istehkamlarının şimalında dar dərədən düzənliyə qədər Gilgilçay, yaxud Şirvan adlanan əzəmətli divar var. Dənizdən başlayır və bütün sahil düzünü keçərək dağlara doğru, Çıraqqalaya qədər 30 km uzanır. Dənizdən 20 km məsafədə olan bu divar çiy kərpicdən, sonra isə Beşbarmaq qalasına bənzər daşdan, sasani kərpicindən əlavələrlə hörülmüşdür.

“Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Beşbarmaq ərazisində Bacərvan adlı şəhəri mövcud olmuşdur. Bu adda tarixdə məlum olan iki şəhərdən biri indiki Xızı rayonunda, Beşbarmaq dağının yaxınlığında, digəri isə Muğanın şimal hissəsində yerləşirdi. Sonuncu haqqında deyilir: “...o, Azərbaycanda firavan yerdir; orada məscid var, söyləyirlər ki, Xızır tikdirib, Allah onun köməyi olsun, şəhərin camaatı qonaqpərvərdir”. Müəllif Xızır ilə əlaqədar Beşbarmaq dağının yanında yerləşmiş və indi mövcud olmayan birinci Bacərvana aid əfsanəni səhvən Muğandakı şəhərlə bağlayır. Muğandakı Bacərvan hazırda İmişli rayonunda kənddir” [4].

Gilgilçay səddinin xeyli şimalında yerləşdiyi nəzərdə tutulan və bəzi tədqiqatçıların “uzun divarların” üçüncü xətti kimi qiymətləndirdikləri Rubas adlanan səddin yerləşdiyi deyilir. Elmi ədəbiyyatda bu barədə konkret məlumat yoxdur və hətta onun mövcudluğunu real hesab edənlər belə etiraf etmək məcburiyyətində qalırlar ki, “bu divar, daha doğrusu onun qalıqları indiki dövrdə (XX əsrin 60-cı illərinə qədər) hələ araşdırılmamış və buna görə də təsvir edilməmişdir. Lakin inqilabdan əvvəlki və sovet dövründə Cənubi Dağıstanda dəfələrlə aparılan çoxsaylı arxeoloji işlər Dərbəndlə çay arasında üzə çıxmadı. Samurda “uzun divarların” qalıqları var və Rubas müdafiə xətti haqqında danışmaq üçün heç bir səbəb yoxdur. Ehtimal ki, onlar haqqında əsaslandırma bu divarı gördüyü iddia edilən İ.İ.Lerxin hesabatlarına əsaslanır. Lakin onun uzunluğu 80 verst və hündürlüyü 20 sazhen (təxminən 40 m) olan Rubas divarının təsviri çox fantastik görünür.

Xəzər dənizinin qərb sahilində Sasani dövrünə aid istehkamlar sistemində ən möhtəşəmi öz miqyası və monumentallığı ilə indi də heyrləndirən Dərbənd müdafiə tikililəridir. Onların kompleksinə şəhərin hər birinin uzunluğu 3,5 km-dən çox olan şimal və cənub divarları, hündür təpədə yerləşən Narınqala qalası və Qafqazın zirvələrinə qədər 40 kilometrədən çox uzanan Dağ Divarı daxildir. İndi şəhərin divarları dənizə bir az çatmır, lakin orta əsr yazılı mənbələrinin yekdil ifadəsinə görə, onlar suyun içinə qədər uzanırdı. Dənizə yaxın divarlar arasındakı məsafə 450 m-ə, qala yaxınlığında – təxminən 350 metrə çatır. Divarların qalınlığı 4 m-ə, hündürlüyü 10-18 metrə çatmışdır. Divarların hörgüləri bir-birini əvəz edən “qaşıqla” və “pokes” ilə kənara qoyulmuş iki sıra iri üzlük plitələrdən ibarətdir, aralarındakı boşluq daş və əhəng məhlulu ilə doldurulmuşdur.

Xəzər dənizinin qərb sahilində ilk Sasani dövrü istehkamlarının yaranma vaxtı hələ də mübahisəlidir. Strateji və iqtisadi baxımdan son dərəcə əhəmiyyətli olan bu ərazilər ilk Sasani hökmdarlarının diqqətini cəlb edirdi. Hətta hakimiyyət uğrunda mübarizə dövründə də Sasanilər Xəzər keçidlərinin taleləri onlar üçün xüsusi rola malik olduğunu bilirdilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı: Xatun Plyus, 2010, 302 s.
2. Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı: Təhsil, 2006, s.339-340
3. Rəfail Oğuztürk Dağlı. Xızı-Siyəzən bölgəsinin tarixinə dair, s. 66-70
4. Sara Aşurbəyli. Şirvanşahlar dövləti. Bakı: Avrasiya press, 2006, s.217-218
5. Vəlixanlı N.M. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, 2016.– 480 s.
6. https://portalus.ru/modules/travelling/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1518354183&archive=&start_from=&ucat=&

Анар Шахбаз оглы Ибрагимов ИСТОРИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА УКРЕПЛЕНИЙ, РАСПОЛОЖЕННЫХ НА ТЕРРИТОРИИ СИАЗАНЬ

Резюме: Одним из наиболее эффективных способов предотвращения вторжений в истории человечества являются построенные системы защиты. Поэтому большие укрепления можно найти в разных частях света. Территория Азербайджана также в разное время подвергалась иностранным нападениям из-за своего географического положения и богатства природных ресурсов. Для предотвращения нападений в северных районах страны были построены крупные укрепления. Среди памятников, отличающихся уникальной историей, выделяются гора Бешбармаг (барьер, носящий то же имя, что и гора), стена Гилгильчай и Чирагкала.

Ключевые слова: крепость, оборона, нападение, характеристика, укрепление.

Anar Shahbaz oghlu Ibrahimov HISTORICAL CHARACTERISTICS OF DEFENSE SYSTEMS SITUATED IN THE AREA OF SIYAZAN

Summary: One of the most effective ways to prevent invasions in human history is through built defense systems. That's why you can find big castles in different parts of the world. The territory of Azerbaijan has also been subject to raids in different periods due to its geographical location and the richness of its natural resources. In order to prevent attacks, large fortifications were built in the northern regions of the country. Among them, there are Beshbarmag

mountain (the dam bearing the same name as the mountain), Gilgilchay dam and Chiraggala among the monuments distinguished by their unique history.

Key words: Castle, defense, attack, characteristic, fortification

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 29.09.2022

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı:
sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aslan Xəlilov